

Vícejazyčný kontext starší české literatury

Starší česká literatura zahrnuje dlouhé období nějakých **osmi set** let. Během této časové periody u nás vznikala slovesná díla v řadě jazyků: staroslověnsky, církevněslovansky, latinsky, německy, česky, hebrejsky.

Někdy psal týž autor latinsky i česky (případně německy, polsky). Někdy tyto jazykové tradice existují vedle sebe, jindy se prolínají i v rámci jednoho díla, jednoho rukopisného sborníku, produkce jednoho tiskaře. Část šlechty v 17. a 18. století psala (např. dopisy) i italsky či španělsky a v jejich šlechtických knihovnách najdeme díla v řadě jazyků.

Obecně lze říct, že některé jazyky jsou primárně jazyky vzdělání, školy, správy, náboženského kultu: **staroslověnština, latina, hebrejština**. Od 15. století se u nás ve všech těchto funkcích prosazuje i čeština (a z počátku také němčina), ale ještě na počátku 19. století byste studovali na vysoké škole pouze latinsky nebo německy, nikoli česky. (A pochopitelně, pokud jste ženy, na žádnou střední nebo vysokou školu byste ani chodit nemohly.)

Stýkání i potýkání jazyků je jedno z velkých témat českých dějin a kdysi to bylo politikum; je dobře, že mu dnes můžeme věnovat celou kapitolu bez rušivých resentimentů.

Co se dozvím:

- Jak vypadala starší česká literatura z perspektivy vícejazyčnosti, resp. jazykově různorodých tradic.
- Jaká byla role a význam latiny.
- Jaká byla role a význam staroslověnštiny.
- Jaká byla role a význam němčiny.
- Co znamená pojem vernakulární.
- Jak se liší staroslověnština od církevní slovanštiny.

Můžeme vyjít od otázky, zda do české literatury patří **jen** díla psaná **českým** jazykem. Pokud ano, pak bychom museli z dějin české literatury vyřadit např. Kosmu s jeho latinsky psanou *Kronikou Čechů*, nebo německé básně Karla Hynka Máchy. Takto okleštěný obraz naší literatury by však byl hrubě zkreslený, museli bychom totiž jako součást české literatury pojímat jen **některá** díla Husova či Komenského, a jiná (ta psaná latinsky) zase ne. A co tedy s těmito zbylými, nejčastěji latinskými, kam by patřila? Copak nevznikly Husovy latinské polemiky na pražské půdě a nebyly čteny na pražské univerzitě Husovými kolegy?

Naše moderní představa o českém národě a jeho literární kultuře psané pouze jedním jazykem, a to tím českým, je opravdu až moderní a nemůžeme ji promítat do minulosti s takovou samozřejmostí, jak se někdy děje. Koneckonců už dnes dorostla a dále dorůstá generace obyvatel České republiky, pro kterou je čeština jen jedním z mateřských jazyků (mám na mysli děti z jazykově smíšených manželství). Část z těchto dětí může později psát romány nebo básně anglicky, německy, rusky, ukrajinsky, hebrejsky, romsky, vietnamsky, slovensky, ..., a vedle toho i česky. V dějinách literatury najdeme řadu děl, kde se mísí jazyky, např. v povídkách Boženy Němcové, básních Ivana Blatného, v Tolstého *Vojně a míru* (abych uvedl jenom pár příkladů).

A nezapomínejme, že ve starší době, v období středověku (tedy pro naši slovesnou kulturu v 9. až 15. století) zůstává jen malá část společnosti gramotná (dovede číst a v ještě menší míře i psát). A ti, kteří umějí psát, se tuto dovednost učí v latinských školách. A pokud píšou a vytvářejí literární díla, činí tak na podkladě **latinské kultury a vzdělanosti**. Tehdejší spisovný jazyk (i když se jím stane čeština) vždy nějak stojí na bedrech latiny a latinského písemnictví. Dovednost psát, literárně komponovat, se vyučuje na latinských vzorech a postupech.

Takové pojetí české literatury, kdy do ní započítáme jen díla psaná česky, se míjí s realitou. Přesnější a historické realitě věrnější je přijmout náhled, který se začal pomalu prosazovat už před 80 lety, že dějiny české literatury tvoří **souhrn písemnictví vzniklého ve všech spisovných jazycích užívaných na půdě Českých zemí** (tedy včetně Moravy a části Slezska). Nijak přitom nevádí, že někteří

autoři či některá díla budou součástí dějin jak české, tak např. rakouské, německé či polské literatury.

Do dějin české literatury patří i slovesná díla vytvořená u nás německy a určená německým obyvatelům českého království (část těchto obyvatel byla, jak ještě uvidíme, dvoj- i trojjazyčná, znali jak latinu, tak i **vernakulární jazyk**).

Přídavné jméno *vernakulární* se užívá v literární vědě místo slov „lidový“, „národní“ (jazyk) – dává se mu přednost proto, že nevytváří zavádějící konotace jako jeho zmíněné české protějšky „lidový“ či „národní“. Pro starší období dějinného vývoje můžeme pojem *národ* používat jen velmi obtížně, s výhradami či s upřesněním. Mluvíme-li o národním jazyce středověkých českých zemí, představí si většina z nás češtinu, ale správně by nám měly přijít na mysl čeština a němčina, dva největší vernakulární jazyky středověkých českých zemí. Vernakulární jazyk se jako mateřský jazyk zásadně odlišuje od jazyka „otcovského“, tj. nadnárodní latiny. *Vernakulární* v našem kontextu je tedy obecné označení pro jazyky s malou literární tradicí (oproti latině či řečtině), ve středověké realitě jde zprvu vždy o místní dialekt, protože jednotný, kodifikovaný spisovný jazyk, jakým je dnešní čeština, může vzniknout teprve na základě rozvinuté literární tradice v daném jazyce, a to bylo umožněno až dobou, kdy se výrazně prosadil knihtisk (tedy v 16. a 17. stol.). Slovo vernakulární je latinského původu a setkáme se s ním např. v dnešní angličtině nebo francouzštině (viz angl. *vernacular*); v českém odborném úzu se začalo používat na začátku 90. let 20. století právě vlivem angličtiny.

Latina

Věnujme bližší pozornost **latině** a **latinské literatuře**. Latina je ve středověku tradičním jazykem nositelů písemné kultury (církve, školy a vědy) – vzpomeňme na rozvinutou římskou literaturu (Vergilius, Ovidius aj.). Charakteristickým znakem psaného latinského jazyka je jeho relativní stabilita, ta také zásadně podmiňuje veškerou poantickou latinskou literaturu, a tím se také latina podstatně liší od paralelně se rozvíjejících vernakulárních jazyků, jako jsou čeština, němčina, angličtina atd., které procházejí nestejně rychlou proměnou. Latinský jazyk a latinská literatura středověku vytvořily vysoce ceněnou tradici, společnou pro celou západní a střední Evropu. Tato latinská kultura nezná ve středověku žádné hranice, ani časové, ani teritoriální (prostorové), nacionální (národnostní) či státní. Středolatinšská literatura je vskutku „nejstarší sestra“ všech evropských literatur, psaných **latinkou**. **DŮLEŽITÉ:** Jiná je situace u východních a jižních Slovanů, pro něž byla klíčová **byzantská, řecká** kultura. Tyto národy také -- dříve bez výjimky, dnes jen zčásti --

píší nikoli latinskou, ale **cyrilicí**. Byzantskou tradicí a cyrilským písmem byly Čechy a Morava ovlivněny výrazněji jen v raném středověku v souvislosti s cyrilometodějskou misí na Velkou Moravu na konci 9. století.

Svébytný charakter středolatinšské (= středověké latinské) literatury vyplývá z větší části z významné role středověké latiny jako kulturního fenoménu a jazykového prostředku. Latina a latinská literatura představují pro christianizované (tj. pokřesťanštěné) obyvatelstvo západní Evropy nástroj vzájemného porozumění a formace, díky němuž tyto národy tvoří evropské společenství v době, kdy ještě samy nemají rozvinutou písemnou tradici v jazyce domácím.

Latina stojí v základu formujících se vernakulárních literatur a domácí kultury v širším slova smyslu (formuje slovní zásobu, jejím prostřednictvím se vzdělanec učí číst i psát a jsou mu částečně zprostředkovány různé odborné znalosti i kultura antická). Jestliže se tedy autoři středověké západní Evropy odvolávají ke **společné kultuře**, můžeme středověkou latinu chápat jako svým způsobem mateřskou řeč západní civilizace.

Středověká latina coby mateřský jazyk je paradox: zatímco jednotlivé národní jazyky byly živou řečí, latina v tomto smyslu živou řečí nebyla – ovšem nemůžeme ji označit ani za jazyk mrtvý, jakým je dnes. Jak tuto dvojdmost středověké latiny dnešnímu člověku přiblížit?

Středověká latina byla spíše jako dnešní Basic English. Avšak lepší je užít spojení „otcovský“ a „mateřský“ jazyk – pro žádného ze středověkých vzdělanců a autorů nebyla latina rodným, mateřským jazykem, nikdo se neučil latinsky od dětství; latina však nezůstala ani jazykem pouze psaným – v církvi, na dvorech vysoké šlechty, na školách a univerzitách fungovala jako prostředek mluvené komunikace i jako jazyk písemného projevu (latinská čtvrť v Paříži získala své jméno podle toho, že latina zde byla nejdůležitějším nástrojem ústní i písemné komunikace). Každý učenec střední a západní Evropy ovládal do větší či menší míry latinu a byl schopen latinsky číst, psát, případně i hovořit.

Látky, témata, ideje, postupy středolatinšské literatury se k nám dostávaly buď přímo v dílech **středolatinšských**, nebo zprostředkovaně prostředím **německým** (např. rytířské romány, jako např. o Tristanovi a Isoldě). (Ovšem obdobně tomu bylo i

v literatuře německé či anglické, kde tuto zprostředkující úlohu plnila literatura francouzská, a naopak prostřednictvím českého prostředí pronikaly slovesné látky a motivy do literatury polské.)

NEZAPOMEŇTE: Latina zůstává jazykem vyššího vzdělání, exkluzivní literární kultury, a především vědy až do 19. století.

Staroslověnština a církevní slovanština

Starší než latinské bohemikální písemnictví je literatura v jazyku staroslověnském. Naše země (**Čechy** a **Morava** včetně **Slezska**) leží na hranicích kulturních a politických vlivů, na rozhraní západního a východního světa. Tím je do značné míry dáno i specifikum našeho historického vývoje.

Na přelomu 8. a 9. století vzniká na území dnešní Moravy a části Slovenska první slovanský státní útvar známý pod jménem **Velká Morava** (tak nazval tento stát v pol. 10. století byzantský císař Konstantin Porfyrogennétos; přívlastek „velká“ znamenal v tehdejší řečtině „vzdálená“ a odlišoval název tohoto území, vzdáleného od centra byzantské říše, od území bližšího, ležícího při srbské řece Moravě). Moravský stát se postupně stal mohutnou říší, do jejíhož rámce spadaly Čechy, Morava, Slezsko, Krakovsko, část Lužice (dnešní území v Německu při severo- a severozápadočeských hranicích), Panonie (dnešní Maďarsko) a sever Rakouska. Epochálním fenoménem dějin Moravy 9. století, překračujícím její prostor i čas, byl vznik **první slovanské písemné kultury**.

Na území tzv. Velké Moravy, jejíž jádro tvořila část dnešní Moravy a západního Slovenska, se objevily ve **2. polovině 9. století** slovesné texty vytvořené prvním spisovným (tj. v písemné formě existujícím) slovanským jazykem – staroslověnštinou. Jde o literární texty, které byly úzce spjaty (tematikou i funkcí) s **náboženským životem a křesťanskou církevní organizací**. Neznáme je ze zápisů z doby jejich vzniku, ale z pozdějších opisů, které byly pořízeny na území dnešního Bulharska, Makedonie, Srbska či Chorvatska nebo v oblastech dnešního Ruska. Vznik těchto slovesných děl je svázán z činností dvou vám známých osobností: **Konstantina-Cyrila** (828–869) a **Metoděje** (+ 885). Ti spojili své misijní pověření (vybudovat křesťanskou církevní organizaci na daném území) se záměrem vytvořit pro lid této země (lid Velké Moravy) literaturu v jazyce jim blízkém a rozvíjet jejich vzdělanost

v rámci křesťanské církevní organizace. POZOR: Pojem **kultura** splýval Konstantinovi a Metodějovi (jako všem jejich vzdělaným evropským současníkům) s **křesťanstvím!**

Ve vývoji staroslovanského spisovného jazyka můžeme rozlišit tři fáze: **staroslověnskou** (9.–11. stol.), **církevněslovanskou** (11.–17. stol.), **novocírkevněslovanskou** (liturgická církevní slovanština užívaná od 18. stol. dodnes).

Staroslověňština i *církevní slovanština* a *novocírkevní slovanština* jsou názvy odborné, lingvistické a filologické. Jejich zastřešujícím pojmem je už výše uvedený jazyk *staroslovanský* (někdy se označuje i jako *staroslověnský v širším smyslu*). Je to geneticky vzato jazyk jihoslovanský, který se dnes uplatňuje pouze v liturgické funkci v rámci některých církví (i v České republice v několika málo katolických kostelích při určitých svátcích).

Základem staroslověňštiny bylo živé nářečí bulharsko-makedonské, kterým se mluvilo v okolí Soluně (dnešní Řecko). (Konstantin a Metoděj byli bratři, synové vysokého byzantského úředníka a byli vychováni právě v Soluni, kde žilo slovanské obyvatelstvo, to znamená, že ono nářečí, kterým tamní Slované mluvili, oba bratři dobře znali.)

Nejstarší podoba staroslověňštiny, tj. z doby jejího užívání na Velké Moravě, však není rukopisně doložena. Od samých začátků její literární (písemné) existence známe pro grafický záznam staroslověňštiny dvě grafické (písemné) soustavy: **hlaholici** a **cyrilici**.

Po zpusťování Velké Moravy pohanskými Maďary v prvních desetiletích 10. století byli Metodějovi žáci (kněží) buďto prodáni do otroctví, nebo byli nuceni uprchnout na nejrůznější místa. Zamířili do Čech, Chorvatska, Uher (dnešní část Slovenska a Maďarska) a Bulharska. Bulharsko pak předalo slovanskou vzdělanost Rusům v souvislosti s christianizací Ruska koncem 10. století. Druhý kulturně jazykový a vzdělanostní proud pak mířil z Bulharska do Srbska a Bosny.

Staroslověňská a církevněslovanská literatura či literární tradice vzniká a šíří se především v jiho- i východoslovanském regionu a staví na **řeckých**, resp. **byzantských** základech.

Ačkoliv staroslověňská i církevněslovanská literární tradice představují jen epizodu v kulturním vývoji českých zemí, první z nich nám zanechala několik důležitých děl. Jsou to především dva staroslověňské legendární životopisy Konstantina-Cyrila († 869) a jeho bratra Metoděje († 885), tvůrců slovanské liturgie a literatury, nazývané *Život Konstantina* a *Život Metoděje*. *Život Konstantinův* vznikl před rokem 882, *Život Metodějův* asi v letech 885–886.

Legenda je jedním z dominantních žánrů (resp. souboru žánrů) středověkého evropského písemnictví křesťanského ražení; představuje současně biografii i fikci, její účel je náboženský a

politický, nikoli historický, přestože bývala často užívána v moderní době jako historiografický pramen, což vedlo k řadě nedorozumění.

Účelem *Života Konstantinova* bylo, jako u každé jiné legendy (vzpomeňme na legendy svatováclavské), oslavit hrdinu jako světce vyvoleného Bohem, který má být svým současníkům i potomkům příkladem k následování. *Život Konstantinův* se soustřeďuje na otázky věroučné (často formou dialogických polemik); v *Životě Metodějově* jsou legendární motivy potlačeny na minimum. Nově vytvořená staroslověnská literatura dosáhla *Životem Konstantinovým* rázem uměleckého vrcholu, který zůstal pro celé generace slovansky píšících autorů (ne u nás, ale u jižních a východních Slovanů!) nedostižným vzorem. Oba *Životy* geneticky souvisejí s **řeckým a byzantským** kulturním prostředím: navazují na byzantské literární vzory a opisovány byly především v oblasti dnešního Bulharska, Makedonie, Srbska a Ruska.

DŮLEŽITÉ: V Čechách staroslověnština sloužila v písemnictví vedle latiny až do roku 1097, kdy byli slovanští benediktini vypuzeni ze Sázavského kláštera. Zvláštní epizodu pak představuje literární působení pražského kláštera Na Slovanech (později označovaného Emauzský klášter) ve 2. polovině 14. stol. a na začátku 15. stol. Klášter založil r. 1347 český a římský král Karel IV. Jazykem bohoslužby, částečně i jazykem psaných památek zde byla **církevní slovanština** charvátské redakce. (Vedle toho zde byla stylizována literární díla sice v českém jazyce, ale zapisována nikoli latinkou, ale charvátskou hranatou hlaholicí.)

Staroslověnštinu a církevní slovanštinu (včetně její nové podoby) můžeme označit jako **jazyky bez národa**. Jsou to jazyky kulturní a liturgické, nikoli jazyky mateřské, kterými by mluvilo v průběhu svého historického vývoje určité národní společenství.

Němčina

Třinácté století bylo dobou kolonizace českých podhorských oblastí a rozvoje měst spojeného především s těžbou kovů. Druhá polovina 13. století zůstává ovšem významná v dějinách české literatury také jako doba rozvoje německy psané lyriky a epiky, pěstované jako módní zábava na dvorech českých králů i některých šlechticů.

Německy psané písemnictví nemizí z českých dějin. Nejvýznamnějším plodem starší německé literatury z Čech je prozaický, rétoricky prokomponovaný spor Oráče se Smrtí

autora Jana z Teplé, z doby kolem r. 1401. Tomuto dílu se budeme věnovat podrobněji na semináři.

Německá literatura však zůstává živá v těch oblastech českých zemí, kde žilo početnější německé obyvatelstvo, až do poloviny 20. století! Není pouhou epizodou v českém kulturním vývoji, jako tomu bylo v případě písemnictví staroslověnského a církevněslovanského!

SHRNUTÍ: Dějiny starší české literatury jsou v první řadě dějinami literárních děl napsaných ve všech spisovných jazycích, kterými se u nás psalo, mj. staroslověnsky, latinsky, německy, česky. Staroslověnské a církevněslovanské písemnictví představuje epizodu v našich kulturních dějinách. Vedle toho latinská tvorba od 10. století, od konce 13. století doplněná písemnictvím německým a českým, tvoří po dlouhou dobu jeden (nikoli však jednotný) teritoriální (územní) svazek.